

*Пасько Г. М.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри перекладу та іноземних мов
Національної металургійної академії України*

УНІВЕРСАЛЬНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПРАГМАТИЧНОЇ ЗВ'ЯЗНОСТІ У ВНУТРІШНІЙ СТРУКТУРІ ДІАЛОГУ (НА МАТЕРІАЛІ МОВЛЕННЕВОГО ЖАНРУ ЗАГАДКИ В СЛОВ'ЯНСЬКИХ ТА ГЕРМАНСЬКИХ МОВАХ)

Анотація. Пропонована наукова розвідка висвітлює особливості встановлення прагматичних зв'язків та засоби їх вираження у внутрішній структурі відтвореного діалогу мовленнєвого жанру загадки в слов'янських (українська, російська) та германських (англійська, німецька) мовах. Зокрема, розглянуто тип прагматичної зв'язності, що ґрунтується на принципах класичної теорії мовленнєвих актів та імплікатурах дискурсу.

Ключові слова: загадка, мовленнєвий акт, мовленнєвий жанр, дискурс, концепт.

Мовленнєвий жанр загадки відкриває широкі можливості для вивчення особливостей його утворення та функційних виявів у площинах різноманітних дискурсів, а також з погляду семантики, прагматики, когнітології (Н. Захарова, Л. Маркова, Г. Пасько, О. Селіванова, О. Тимченко, В. Філіппов, В. Харитонов, R. Bauman).

Сьогодні поширеною є практика маргінального розгляду лінгвістичних явищ, тобто в площині «перетину» зазначених галузей мовознавства, проте окремого розгляду потребує прагматичний аспект функціонального вияву загадки як мовленнєвого жанру діалогічної природи, що допоможе виявити імпліцитно виражений у загадці вплив адресанта на потенційного адресата. Наприклад, саме прагматичним виявам загадок присвячені роботи таких дослідників, як: А. Головачова, Т. Панащенко, Н. Шестьоркіна, Г. Пасько, J. Weiner.

Розглядаючи взаємозалежні категорії мовленнєвого жанру і мовленнєвого акту, у пропонованому дослідженні автор спирається на класичну теорію мовленнєвих актів Дж. Серля, а також на праці В. Карабана, присвячені ґрунтовному дослідженню простих та складних мовленнєвих актів. Водночас теоретичним підґрунтям роботи слугувала типологія прагматичних зв'язків, розроблена О. Падучевою.

Мета статті – розглянути універсальні засоби вираження прагматичних зв'язків у внутрішній структурі (тобто між конститутивними репліками) діалогу мовленнєвого жанру загадки в слов'янських та германських мовах, для чого маємо вирішити такі завдання:

- розглянути особливості прагматичної зв'язності реплік діалогу та засоби її вираження;
- визначити умови успішності мовленнєвих актів-формантів мовленнєвого жанру загадки;
- дослідити засоби досягнення прагматичного впливу адресанта загадки на її потенційного адресата в слов'янських та германських мовах.

Народна загадка є прецедентним паремійним текстом, який, будучи актуалізованим у дискурсі, тобто в умовах безпосеред-

ньої комунікативної взаємодії адресанта й адресата, набуває мовленнєвожанрових ознак. Останні, окрім лексико-граматичної структури та стилістичної забарвленості (що притаманні одиницям текстової природи), включають комунікативну мету та прагматику діалогу.

Діалогічна структура загадки безпосередньо реалізується через мовленнєві акти, які утворюють комунікативні ходи. У такий спосіб відбувається комунікативне контактування адресанта й адресата мовленнєвого жанру загадки (далі – МЖЗ) (див. рис. 1).

З погляду конwersаційного аналізу діалогічна структура загадки як жанру мовлення формується комунікативними ходами, тобто має місце «взаємний обмін двох активних учасників, кожен з яких здійснює вибір однієї з кількох альтернативних дій, що приводить до створення сприятливих або несприятливих умов їхньої взаємодії» [8, с. 272].

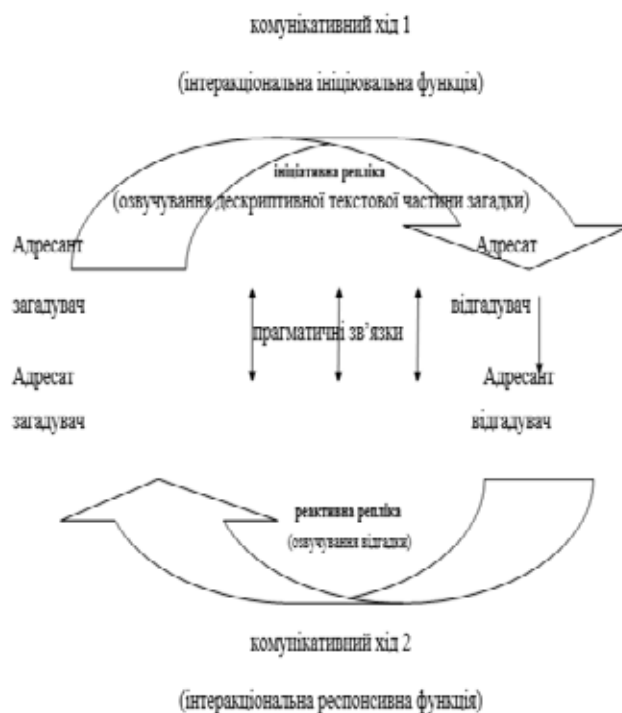

Рис. 1.

Комунікативний хід адресанта, спрямований на адресата, за В. Карабаном, виконує ініціуювальну функцію зі значенням ініціювання відповіді, унаслідок чого адресант продукує

наступний комунікативний хід, інтеракціональною функцією якого є респонсивна функція, тобто відповідь [2, с. 44], що можна чітко простежити на прикладі МЖЗ.

Як видно на рис. 1, у діалозі МЖЗ циклічно переспрямовується вектор адресації, наслідком чого постає альтернативна зміна комунікативних ролей – адресат, називаючи відгадку, виступає на позиції адресанта, і навпаки, адресант, який очікує на відгадку як на відповідний до ілокутивної сили його висловлення перлокутивний ефект, виконує роль адресата.

У свою чергу, цілісність діалогу неможлива без прагматичної зв'язності, що «передбачає узгодження інтенційної програми впливу мовця на адресата та програми адресованості, її стратегій і тактик з очікуваннями адресата, його настановою на кооперативний результат, розуміння концепту тексту [8, с. 583].

Прагматичні зв'язки між репліками діалогу МЖЗ демонструють їхню цілісність на структурному та семантичному рівнях.

Універсальна прагматична зв'язність реплік діалогу МЖЗ, що актуалізують дескриптивну (описову) частину загадки та відгадки, забезпечується такими чинниками.

По-перше, важливим чинником, що встановлює прагматичну зв'язність між репліками діалогу загадки, постає ілокутивна функція. Відповідно до теорії мовленнєвих актів, ілокутивний акт є носієм певної комунікативної інтенції адресанта мовлення, від успішності реалізації якого залежить перлокутивний ефект. У даному разі ілокутивна функція виявляється в тому, що відповідь на загадку (реактивна репліка потенційного адресата) має співвідноситись з інтеррогативним або з директивним мовленнєвим актом (ініціативна репліка адресанта).

У першому випадку ініціативна репліка як складник такої діалогічної комунікації виражається через прямий інтеррогативний мовленнєвий акт, у лексико-граматичному оформленні якого міститься питальне слово, наприклад:

– нім. *Ein Mädchen im Baum, das Herz ist aus Stein, das Kleid rot wie Wein. Was mag das wohl sein?* (Die Kirsche) [12, с. 91].

Також за відсутності питального дієслова питання граматично може бути виражене за допомогою допоміжного дієслова, як-от:

– нім. *Ein großer Bienenkorb ist still im Februar, Juli, August, jedoch belebt zu anderer Zeit. Hast du es schon gewußt?* (Die Schule) [12, с. 56].

Прохання в загадці експлікується через прямий директивний мовленнєвий акт, що можна простежити на прикладах, де опорні дієслова – носії директивної семантики вжито в наказовому способі:

– укр. *Чорний я, мов сажотрус, коло пічки все я трусь, Визмику люблять всі мене, – відгадайте, хто я є?* (вугілля) [11, с. 174–175];

– англ. *Black we are and much admired, men seek us if they are tired, We tire the horse, comfort man, guess this riddle if you can* (Coal) [14];

– нім. *Es ist kein Wecker und klingelt doch. Erratet, was es sein kann!* (Das Telefon) [12, с. 156].

Наступний тип прагматичного зв'язку між репліками діалогу спирається на умови успішності МА (за Дж. Сьорлем) [9], до яких у комунікативній структурі МЖЗ належать підготовчі умови, умови нормального входу і виходу, відвертості й успішності. Розглянемо ці умови більш детально.

Підготовчі умови успішності мовленнєвих актів полягають у тому, що адресант мовленнєвого жанру загадки домінує над

адресатом, володіє більшою інформацією, адже він заздалегідь знає відгадку. Адресант має право питати адресата про відгадку (як експліцитно, так і імпліцитно) і спонукати його до респонсивної мовленнєвої дії (як прямо, так і індиректно).

Умови нормального входу і виходу означають, що обидва комуніканти володіють мовою спілкування на достатньому для здійснення успішної комунікації рівні, водночас комунікативна інтенція адресанта реалізується через отримання відповіді на загадку через апеляцію до інтелектуальної сфери адресата. Комуніканти (адресант та адресат) на добровільних засадах дотримуються «правил гри», адже загадка характеризується найчастотнішим виявом саме в ігровому дискурсі. Умову відвертості також дотримано в досліджуваному мовленнєвому жанрі, адже адресант загадує загадку за умови, що адресат має намір її розгадати.

Умови успішності виконуються, коли адресату відповідь на загадку заздалегідь не відома і він прагне її правильно відгадати.

Останній, четвертий тип прагматичної зв'язності, реалізується за допомогою імплікатур дискурсу. Він корелює з максими якості або істинності та манери Г. Грайса [1], порушення яких у загадках у слов'янських мовах характеризується найбільш частотним виявом порівняно з корпусами досліджуваних паремій у германських мовах.

У дескриптивних частинах загадок, що побудовані на парадоксі або гіперболі, чітко простежується порушення максими якості (істинності) Г. Грайса [1], сутність якої полягає в тому, щоби повідомляти лише правдиву інформацію, яка відповідає тим критеріям істинності.

Порушення максими манери досягається тоді, коли навмисно уникають однозначності і заплутують комунікацію. Щоби закодувати відгадку, у дескриптивній частині загадки вживаються метафора та каламбур. Наприклад, концептуальна метафора ЗОПІ є ГОРОХ побудована за принципом аналогізації, коли відбувається перенесення (картування) таких ознак, як розмір та кількість, із цільового концепту (target concept) на концепт-ресурс (source concept), пор.:

– укр. *Торох, торох, розсипався горох; Почало світати – нема що збирати (зопі)* [12, с. 12];

– рос. *За крайним двором рассыпался горох: ни лопатой не сгрести, ни метлой не смети (звезды)* [7, с. 20];

– англ. *It looks like peas scattered on a path (The sky and the stars)* [11, с. 22].

Водночас для німецької мови характерними є загадки, побудовані на каламбурах, коли омонімом до слова в дескриптивній частині паремії є друга частина слова-відгадки, яка має композитну будову:

– нім. *Ich bin ein Schuh und wärm' euch fein. Nie sieht ihr an die Füße mich Ich habe stets ein Bruderlein – das ist genauso groß wie ich (Der Handschuh)* [13, с. 54].

У загадках імплікатури дискурсу забезпечують правильну ідентифікацію ілокутивних цілей непрямих мовленнєвих актів і ґрунтуються на контексті та фонових знаннях. Так, наприклад, концепт КАПУСТА/CAVBAGE/КОHL, що має спільні ознаки в слов'янських та германських мовах, легко вгадується завдяки наявності в реципієнтів фонових знань про особливості багаточислової будови цього овоча, що в загадках співвідноситься із численними «шарами» одягу на людині:

– укр. *Головата, женжуриста, сорочок наділа триста, А нога одна (капуста)* [12, с. 53];

- рос. *Сидит Ермошка на одной ножке, на нем сто одежек: не шиты, не кроены, а весь в рубцах* (капуста) [7, с. 65];
- англ. *A hundred shirts and all without buttons. What is it?* (A head of cabbage) [12, с. 35];
- нім. *Er hat wohl hundert Mäntel an, ein Köpfchen, das man rollen kann* (Der Kohl) [13, с. 93].

Для реалізації умови успішності під час комунікації в межах МЖЗ адресату необхідний достатній обсяг лінгвістичних, культурологічних, фольклорних та ін. фонових знань, оскільки тексти загадок є прецедентними за своєю природою, а також для тих денотатів-відгадок, що репрезентовані в текстах безеквівалентною лексикою, відсутні реалії-кореляти в інших мовах.

Наприклад, концепт САМОВАР буде важко відгадати представникам англійської та німецької культур за відсутності в них відповідних фонових знань про предмети слов'янського народного побуту:

- укр. *Кругом вода, посередині огонь* (самовар) [12, с. 189]; *Вгорі діра, знизу діра, а посередині огонь та вода* (самовар) [12, с. 189];
- рос. *По краям вода, а в середине огонь* (самовар) [7, с. 80]; *Сверху дыра и снизу дыра, а в середине – огонь да вода* (самовар) [7, с. 80]; *Четыре ноги, два уха, один нос да брюхо* (самовар) [7, с. 80].

Отже, прагматичні зв'язки між репліками діалогу МЖЗ забезпечують його структурно-семантичну цілісність. Прагматичний вплив автора (адресанта) загадки на її адресата здійснюється завдяки порушенню максим спілкування Г. Грайса, зокрема максим якості (істинності) та манери. Порушення максими якості як конвенційного правила комунікації характеризується найбільшим ступенем вияву в слов'янських мовах (рос. 347 од. / 17,1% і укр. 161 од. / 11,1%), натомість у германських мовах вона не є поширеним явищем (англ. 14 од. / 2,4% і нім. 42 од. / 4,4%).

Частотність порушення максими манери в слов'янських пареміях, де домінують російські загадки (рос. 1 686 од. / 82,9% і укр. 1 291 од. / 88,9%), є значно вищою щодо германських паремій, де домінувальна позиція належить німецьким загадкам (пор.: англ. 580 од. / 97,6% і нім. 906 од. / 95,6%).

Література:

1. Грайс Г. Логика и речевое общение. *Новое в зарубежной лингвистике* : сборник. Вып. 16. Лингвистическая прагматика. Пер. с разн. яз. / под общ. ред. Е. Падучевой. Москва : Прогресс, 1985. С. 217–238.
2. Карабан В. Сложные речевые единицы: прагматика английских асиндетических полипредикативных образований. Киев : Вища школа, 1989. 131 с.
3. Падучева Е. Прагматические аспекты связности диалога. *Изв. АН СССР. Серия «Лит. и яз.»*. Т. 41. № 4. 1982. С. 305–313.
4. Пасько Г. Мовленнєвожанрові вияви загадки в слов'янських германських мовах: семантика і прагматика : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15. Донецьк, 2013. 20 с.
5. Пасько Г. Мовленнєвий жанр загадки: прагматика діалогу (на матеріалі української та німецької мов). *Науковий вісник Херсонського державного університету* : збірник наукових праць. Серія «Лінгвістика» Випуск XII. Херсон : Видавництво ХДУ, 2010. С. 77–82.
6. Русские народные загадки, пословицы, поговорки / сост., авт. вступ. ст., коммент. и слов Ю. Круглов. Москва : Просвещение, 1990. 335 с.
7. Селіванова О. Дискурс української загадки. *Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспект)* : монографія. Київ ; Черкаси : Брама, 2004. С. 202–219.
8. Селіванова О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля – К, 2010. 844 с.
9. Серль Дж. Что такое речевой акт? *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 17. Теория речевых актов : сборник / под общ. ред. Б. Городецкого. Москва : Прогресс, 1986. С. 151–169.
10. Соловьева Т. 300 загадок на английском языке для школьников. Москва : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1963. 48 с.
11. Українські народні загадки / упор. М. Шестопад. Київ : Видавництво Академії наук Української РСР, 1963. 342 с.
12. Heinrich K. Kinder, kommt und ratet: Rätselsammlung für d. Schulhort. 4. Aufl. Berlin : Volk u. Wissen, 1989. 206 s.
13. Kövecses Z. Metaphor: a practical introduction. Oxford University Press, 2002. 285 p.
14. Riddles and answers. URL: <http://dan.hersam.com/riddles.html>.

Пасько А. М. Универсальные средства выражения прагматической связности во внутренней структуре диалога (на материале речевого жанра загадки в славянских и германских языках)

Аннотация. В статье раскрыты особенности образования прагматических связей и средства их выражения во внутренней структуре воспроизводимого диалога речевого жанра загадки в славянских (украинский, русский) и германских (английский, немецкий) языках. В частности, рассмотрен тип прагматической связности, в основе которого находятся принципы классической теории речевых актов и имплицатуры дискурса.

Ключевые слова: загадка, речевой акт, речевого жанр, дискурс, концепт.

Pasko H. The Universal means of the pragmatic coherence generation in the internal structure of the dialogue (on the speech genre of riddle in Slavonic and Germanic languages)

Summary. The paper discloses the pragmatic coherence generation peculiarities and the means of their expression in the internal structure of the reproduced dialogue of the speech genre of riddle in Slavonic (Ukrainian and Russian) and Germanic (English and German) languages. Particularly, the type of pragmatic coherence that is based on the principles of the classic theory of speech acts and implicatures has been investigated.

Key words: riddle, speech act, speech genre, discourse, concept.